

21. Фонди музею Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут».

22. XXX-летие научной, педагогической и общественной деятельности профессора И. П. Осипова. [Краткий биографический очерк и торжественное заседание Общества физико — химических наук 1 декабря 1907 г]. / Общество физико-химических наук при Харьковском университете. — Х. : Печатное дело, 1910. — 39 с.

Л. М. Волкотруб

УДК 007:304:655.58/59(091)(477-25)«19»

ВИДАВНИЧА ДІЯЛЬНІСТЬ КИЇВСЬКОЇ «ПРОСВІТИ» НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

В статті докладно аналізується діяльність київської «Просвіти» і її вплив на формування національної свідомості українського народу.

Ключові слова: книговидавництво; «Просвіта»; серійні видання; київські друкарні.

В статье детально анализируется деятельность киевской «Просвита»: ее влияние на формирование национального сознания украинского народа от основания издательской комиссии общества в 1906 г. до ликвидации «Просвита» после окончательного прихода к власти большевиков в 1920 г.

Ключевые слова: книгоиздание; «Просвита», серийные издания, киевские типографии.

The aim of this article is to analyze the activity and influence on Ukrainian national consciousness forming of «Prosvita» in Kyiv. In conclusion, on the whole publishing plans of Kyiv «Prosvita» members were very wide. But only small part of these plans was realized successfully. There are few reasons of it: very unstable political and socio-economic situation of those years, permanent power changing in Kyiv; paper deficit; shortage of support from the side of UCS, the government of hetman P. Skoropadsky, Directory. That's why neither the leaders of «Prosvita», in particular P. Stebnytsky and O. Lototsky with their long-term experience of fruitful publishing activity, nor the group of publishing commission members did not succeed to change a situation to the best. And nevertheless Kyiv «Prosvita» members carried out the public duty deservingly.

Keywords: editing of books; «Prosvita»; serial editions; printing-houses in Kyiv.

Серед легальних українських культурно-освітніх товариств «Просвіта», що діяла на початку ХХ ст. на теренах царської Росії, відзначалася найбіль-

шою активністю. На той час у Києві жила й плідно працювала плеяда видатних діячів українського національно-визвольного і культурного руху, які активно включилися в роботу «Просвіти».

Діяльність київського товариства, згідно зі статутом, була багатогранною і включала закладання бібліотек, проведення літературно-музичних вечорів та вистав, читання науково-популярних лекцій для робітників, розвиток національного шкільництва й письменства тощо. Товариство мало на меті допомагати розвитку української культури, просвіті українського народу його рідною мовою. Тому найважливішою київські просвітяни вважали видавничу справу, усвідомлюючи, що друковане слово є найефективнішим знаряддям духовного, ідейного впливу на найширші маси, на формування їхньої національної свідомості. Не випадково, що саме цей напрям роботи було визначено під першим пунктом у статуті «Просвіти».

Для вирішення повсякденних завдань було створено практичну комісію, членом якої міг стати кожен охочий просвітянин. Хоча спочатку працювати в ній погодилися сорок членів товариства, постійно працювали 10–12 осіб.

Автор статті ставить за мету дати більш розгорнуту характеристику видавничій діяльності «Просвіти».

Вперше видавнича комісія зібралася 25 серпня 1906 р., її головою було обрано Б. Грінченка. Комісія збиралася раз на тиждень, щоп'ятниці, й працювала дуже плідно. Вже до кінця 1906 р. вона змогла видати кілька науково-популярних книжок. На перших засіданнях передусім визначали тематику майбутніх просвітянських книжок, орієнтованих на найширші верстви населення. Підсумком колективного обговорення на засіданнях стала оперативно видана тиражем 1000 примірників брошура «Теми для книжок». У ній вміщено перелік орієнтовних тем (загалом 142), згрупованих у шести розділах, на які бажано було писати книжки для «Просвіти». Ставилось за мету видавати книжки універсальні за змістом (з усіх галузей науки, техніки, економіки, раціонального ведення сільського господарства, права тощо). Втім, головна увага все-таки приділялася українознавчій тематиці, тобто книжкам про культуру, історію, географію, літературу, етнографію України. Це було своєрідним замовленням товариства українським письменникам і вченим — популяризаторам наукових знань. У вступному слові до переліку тем Б. Грінченко виклав основні вимоги до рукописів: писати невеличкі за обсягом книжки живою українською мовою, просто, дохідливо, саме так, щоб складні за змістом теми були зрозумілими навіть для осіб з мінімальним рівнем освіти.

Члени видавничої комісії визнали за доцільне спочатку видавати науково-популярні книжки й тимчасово відмовитися від друку підручників, а бір тематики дитячих книжок відкласти на майбутнє.

Враховуючи бідність більшості населення, якому адресувалися друки «Просвіти», та брак значних вільних коштів у товариства, виходили невеличкі за обсягом і форматом книжечки в м'яких обкладинках, на низькоякісному папері, з мінімальною кількістю ілюстрацій. А відомий художник Фотій Красицький створив для просвітянських видань серійну обкладинку в національному орнаментальному стилі, яка й стала традиційною для масових видань товариства.

Першою серійною книжкою київської «Просвіти» стала розповідь про одну з найяскравіших сторінок національно-визвольної боротьби українського народу — історична розвідка М. Драгоманова «Про українських козаків, татар та турків».

Ще одне помітне й до того ж найбільше за обсягом видання «Просвіти» 1906 р. — календар-альманах товариства на 1907 р. Ініціатором укладання «Календаря» був М. Левицький, а сам альманах члени видавничої комісії підготували до друку дуже швидко — менш ніж за місяць. Про виразне національно-патріотичне спрямування «Календаря», орієнтованого насамперед на найчисленніший прошарок української людності — селянство, красномовно свідчить тематика статей і дописів у ньому. Також було вміщено низку прагматичних, порадицьких статей з медицини, ветеринарії, садівництва, землевпорядкування.

Однією з найпривабливіших як за поліграфічним оформленням, так і за змістом книжок «Просвіти» є різдвяна збірка оповідань О. Єфименко «Свят-вечір», видана в середині грудня 1910 р. накладом 5000 примірників. Вона вирізняється значною кількістю чудово виконаних ілюстрацій та фотографіями повсякденного життя українського селянства.

Ще одна цікава ініціатива київських просвітян — випуск 1907 р. за ініціативою М. Синицького серії «Видатні діячі України»: 10 листівок з портретами керівників українського національного руху — Б. Грінченка, М. Грушевського, М. Драгоманова, С. Єфремова, М. Коцюбинського, М. Левицького, М. Лисенка, а кошти від реалізації цих листівок пішли на розвиток «Просвіти». Випуск цієї серії передбачалося продовжити, однак задум лишився нереалізованим.

Київська «Просвіта», незважаючи на те, що утворилася дещо пізніше за однойменні товариства в Наддніпрянській Україні (перші «Просвіти» виникли в Катеринославі, Одесі й Кам'янці-Подільському наприкінці 1905 — на початку 1906 рр.), усе ж першою розпочала видавничу діяльність. Вона була настільки плідною, що перевершила сукупні показники решти «Просвіт» Наддніпрянщини за часів царизму.

Загалом видавничі плани «Просвіти» були надзвичайно широкими. Деякі теми пропонувалися конкретним особам як замовлення, частина руко-

писів надходила до товариства «самопливом». Так, лише протягом другої половини 1906 р. до товариства надійшло понад 30 рукописів. На кожен з них просвітяни готували дві внутрішні рецензії. Якщо погляди рецензентів розходилися, замовлялася третя рецензія ще одному членові товариства, його оцінка ставала вирішальною. До рецензування залучалися найкращі сили. Так, скориставшись короткотрасним перебуванням І. Франка в Києві, просвітяни попросили його прорецензувати кілька рукописів. До речі, київські просвітяни вважали несумісними популяризацію наукових знань і клерикалізм, тому на відміну, скажімо, від видань львівської «Просвіти», в Києві не було видано жодної книжки релігійної тематики.

Накопичивши за два роки певний досвід видавничої діяльності й водночас гостро потерпаючи від недостатнього надходження коштів на чергові книжки, видавничка комісія за ініціативою Б. Грінченка 13 травня 1908 р. опублікувала в газеті «Рада» відозву «До українського громадянства». В ній містився заклик допомагати матеріально у великій справі — з просвітянських книжок створити «нарешті таку бібліотеку, що могла б задовольнити перші найпекучіші потреби в просвіті нашого народу» [2, с. 34]. Ця відозва цікава й деяким зміщенням пріоритетів у тематиці чергових видань «Просвіти». «В першій лінії для нашого видавництва, опиняється історична література, видання з українознавства і описи життя й культурно-громадських здобутків тих народів, що стоять поперед нас на шляху до кращого людського життя» [3, с. 25]. Саме ця тематика переважала у виданнях товариства в 1909–1910 рр.

Залежно від вартості поліграфічних послуг замовлення на друкування своїх видань «Просвіта» розміщувала в багатьох київських друкарнях: акціонерного товариства Н. Корчак-Новицького, Петра Барського, Першої київської друкарської спілки, С. Борисова, товариства М. Гирич тощо. «Просвіта» плідно працювала з іншими українськими видавництвами й товариствами Києва та інших міст — це «Вік», «Ранок», «Рідна хата», «Український учитель».

Крім голови видавничої комісії Б. Грінченка, над підготовкою книжок до друку активно працювали Д. Дорошенко, Г. Квасницький, Ф. Матушевський, С. Єфремов, М. Синицький, В. Корольов. Під час перебуванні в Києві участь у засіданні видавничої комісії, редагуванні й рецензуванні рукописів брали І. Франко, С. Русова, Леся Українка.

Книжки київської «Просвіти» були чи не першими в царській Росії виданнями, в яких використовувалися норми українського правопису, який сьогодні є для нас звичним. На початку ХХ ст. це було справді революційним починанням. Втім, активна діяльність «Просвіти», зростання її авторитету серед громадськості й дедалі більший вплив на демократичний, на-

ціонально-визвольний рух викликали невдоволення царської адміністрації. З ініціативи царських урядовців видавничу діяльність «Просвіти» ретельно перевірили на політичну «крамолу». За результатами упередженої перевірки було зроблено донос, у якому 13 книжок товариства характеризувалися як такі, що становлять небезпеку для режиму.

Враховуючи умови, в яких доводилося працювати київським просвітянам, — тогочасну атмосферу, просякнуту духом великодержавного шовінізму й тотального зросійщення, — їхній видавничий доробок за неповних чотири роки слід оцінювати передусім не за кількісними показниками, а за духовним впливом на формування національної свідомості українського народу.

1906–1910 рр. «Просвіта» набрала обертів у зростанні й намагалася піднести культурне життя в Україні. Спершу були труднощі в організації випуску видань, бракувало коштів на друкування книжок. Але з часом ця проблема почала вирішуватися: справи було налагоджено. Отже, цілком упевнено можна сказати, що діяльність «Просвіти» в 1906–1910 рр. суттєво посприяла формуванню національної свідомості українського народу.

Після лютневої революції та повалення царизму київська «Просвіта» поновила діяльність. Уже в березні — квітні 1917 р. відновилися організаційні структури товариства, зокрема й видавнича комісія. З колишнього складу «Просвіти» в ній працювали С. Єфремов, Д. Дорошенко, В. Корольов, Ф. Матушевський, Л. Пахаревський, С. Русова та багато інших відомих діячів національного відродження.

Зважаючи на нові обставини, київським просвітянам, аби постійно залишатися на гребені інтересу громадськості до українського друкованого слова, довелося діяти дуже оперативно. Часу для написання нових книжок на актуальну громадсько-політичну тематику не було, тому не випадково першою ластівкою видавничої комісії відродженої «Просвіти» знову, як і 1906 р., стало перевидання книжки М. Драгоманова «Про українських козаків, татар і турків».

Згодом, окрім творів М. Драгоманова і С. Єфремова, київська «Просвіта» 1917 р. видала невеличку брошуру В. Корольова «Про народне самоврядування (Земство)», яка започаткувала нову серію політико-економічних видань товариства. Незважаючи на багатотисячний наклад, брошуру розкупили за кілька днів, що змусило просвітян перевидати її вже через два тижні.

Загалом ситуація на книжковому ринку в 1917–1918 рр. була дуже складною. В Києві діяло з десятків самостійних дрібних просвітянських осередків на робітничих околицях міста. Багато «Просвіт» через брак коштів і кваліфікованих авторів заходилися видавати будь-які книжки й бро-

шури, аби бодай частково задовольнити інформаційний голод серед населення [1, с. 45]. Цей період у книжковому русі України відомий книгознавець і бібліограф Ю. Меженко влучно назвав «добою анархічного продукування» [5, с. 22]. Брак координації, безсистемність, хаотичність у цій сфері призводили до низької ефективності видавничих починань просвітян. Типовим явищем була публікація в різних місцевостях просвітянських книжечок і брошур, майже ідентичних за назвою та змістом. Переважали політично-агітаційні, історичні видання, біографії видатних українських діячів, збірники революційних і патріотичних пісень тощо. Як зазначав Ю. Меженко, «книжка, хоч трохи поважніша змістом та розмірами, неодмінно була тільки перевиданням книжки передреволюційної» [5, с. 21].

Усвідомлюючи, що потрібно згрупувати й скоординувати численні «Просвіти» України, провідні діячі київської інституції спільно з Департаментом дошкільної та позашкільної освіти при УЦР, організували 20–23 вересня 1917 р. Всеукраїнський просвітянський з'їзд. Проблема книговидавничої політики «Просвіт» була на ньому однією з головних. Представник видавничої комісії й редактор часопису «Книгар» В. Корольов-Старий виступив з програмовою доповіддю «Ближчі завдання просвітянських видавництв». Його пропозиції були такі: всі просвітянські видавництва слід об'єднати в одну організацію; найкраща форма такої організації — всеукраїнське кооперативне видавництво «Просвіта»; необхідно налагодити випуск науково-популярних книжок українською літературною мовою; видання «Просвіт» мають бути якомога дешевшими і, за можливості, з типово (серійно) оформленими обкладинками; слід заснувати в Києві центральну видавничу управу [6, с. 135].

Більшість пропозицій В. Корольова-Старого віддзеркалились в ухвалених на з'їзді рішеннях. Також було прийнято пропозицію видавати загально-просвітянський фаховий часопис, потреба в якому відчувалася дуже гостро. Це питання доручили київській «Просвіті», всі організаційні питання також узяла на себе київська інституція.

Проте з різних причин далеко не все задумане вдалося реалізувати. Так, побачило світ лише перше число професійного часопису «Просвітянин» (1918 р.), незважаючи на досить великий наклад, сьогодні це видання є бібліографічною рідкістю.

Матеріали першого з'їзду «Просвіт» частково було опубліковано в досить великому за обсягом, як на ті часи, збірнику, який досі залишається предметом дослідження.

В часи уряду гетьмана Скоропадського (друга половина 1918 р.) видавнича діяльність київської «Просвіти» практично завмерла, а знову ожи-

ла 1919 р. На замовлення «Просвіти», яка завжди прагнула більше знайти народні маси зокрема з життєвим шляхом і творчістю Т. Г. Шевченка, С. Єфремов написав книжку про святиню України в Каневі «Шевченкова могила» (до речі, це одне з небагатьох тогочасних видань, яке містило ілюстрації).

На відміну від попереднього періоду, замовлення на майже всі свої видання «Просвіта» подавала до друкарні видавництва «Час».

Загалом видавничий доробок київських просвітян за доби національно-визвольних змагань видається досить скромним: 1917 р. вийшло 5 книжок, враховуючи перевидання О. Єфремова і В. Корольова; 1918 р. — дві книжки і одне число «Просвітянина», 1919 р. — дві книжки. Таким чином, за три неповних роки видано 9 скромно оформлених книг. Показник гірший за попередній. Однак слід враховувати, що працювати київським просвітянам доводилося в дуже складних умовах. Ще в перші дні 1918 р. Д. Дорошенко констатував: «друкувати стало неймовірно тяжко і дорого: книжка підскочила в ціні кілька разів, утратила свій пружний чепурний вигляд, ілюстрування зробилося майже неможливим...». Особливо гострою була паперова криза [4, с. 130]. Потерпала «Просвіта» й через брак фінансування. Тому вона припинила діяльність, залишивши велетенський слід у всіх напрямках культурного життя.

Отже, загалом видавничі плани київських просвітян були дуже широкими. Але реалізувати вдалося лише невелику частку задуманого. Ось кілька причин: украй нестабільна політична й соціально-економічна ситуація тих років, постійна зміна влади в Києві; дефіцит паперу; брак підтримки з боку УЦР, уряду гетьмана П. Скоропадського, Директорії. Тому ні керівникам «Просвіти», зокрема П. Стебницькому та О. Лотоцькому, які мали багаторічний досвід плідної видавничої діяльності, ані гуртку членів видавничої комісії, попри величезні зусилля, не вдалося змінити ситуацію на краще.

І все-таки, незважаючи на несприятливі умови, київські просвітяни гідно виконували свій громадський обов'язок. Вони були глибоко переконані, що саме «Просвіти» «можуть, як ніхто інший дати людності ту здорову духовну справу, що повинна лягти головною підвалиною до збудування справжнього людяного, хорошого життя на Україні...» і в значному доробку просвітянських друків, на яких виховувались десятки тисяч українців, є й вагома частка саможертвовної праці діячів київської «Просвіти» [6, с. 130].

З остаточною перемогою комуністичної влади в Києві видавнича діяльність «Просвіти» цілком припинилася, адже засади, на яких ґрунтувалася праця просвітян, суперечили більшовицькій ідеології. 1920 р. київську «Про-

світу» було ліквідовано. Втім, попри перепони, київська «Просвіта» зроби- ла вагомий внесок у підвищення культурного, освітнього рівня україн- ського народу, а пам'ять про неї живе в її друках.

1. Бібліотека київської «Просвіти» у 1917–1920 рр. // Історія бібліотечної справи в Україні: Збірн. наук. праць / Нац. парлам. б-ка України. — К., 1999. — Вип. 3. — 160 с.

2. Зворський С. Видавнича діяльність київської «Просвіти» у 1906–1917 роках / С. Зворський // Вісник Книжкової палати. — 1999. — № 5. — С. 22, 25, 34.

3. Зворський С. Видавнича діяльність київської «Просвіти» в 1917–1919 роках / С. Зворський // Вісник Книжкової палати. — 1999. — № 6. — С. 25.

4. Видання «Просвіт» Наддніпрянської України (1906–1922 рр.): Бібл. показ. / Нац. парлам. б-ка України; Уклад. С. Зворський. — К. : Глобус, 1998. — 133 с.

5. До проблеми вивчення історії бібліотечної справи в Україні // Бібліотечний вісник. — 1997. — № 4. — С. 21–22.

6. Питання історичного краєзнавства у видавничій діяльності українських культурно-освітніх товариств «Просвіта» / Історія України. Маловідомі імена, події, факти: (зб. ст.) // НАН України; Ін-т історії України. — К. : Рідний край, 1999. — Вип. 6. — 140 с.

Т. В. Бикова

УДК 94(477.75)«1917»

СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНЕ І ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ КРИМУ ДО 1917 р.

В статті розглядається діяльність уряду Російської імперії з колоніза- ції Кримського півострова.

Ключові слова: Російська імперія; Кримський півострів; національний склад; економічний розвиток.

В статье рассматривается деятельность правительства Российской империи по колонизации Крымского полуострова, освещаются положение и жизнь Крыма от времени его вхождения в состав империи и до начала революционных событий 1917 г.

Ключевые слова: Российская империя; Крымский полуостров; национальный состав; экономическое развитие.

This paper examines the activities of the Government of the Russian Empire on the colonization of the Crimean peninsula, covered position and the life of the Crimea from the time of its entry into the Empire and the beginning of the revolutionary events of 1917.

Keywords: Russian Empire; the Crimean peninsula; ethnic composition; economic development.